

University of Groningen

Semantische harmonie en disharmonie

Hoeksema, Jack

Published in:
Nuts gone flake

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2022

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Hoeksema, J. (2022). Semantische harmonie en disharmonie. In J. Hoeksema, & B. Hollebrandse (editors), *Nuts gone flake: Liber amicorum voor Dicky Gilbers* (blz. 69-84). University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Jack Hoeksema

1. Ter inleiding

Wat vinden wij Nederlanders nu eigenlijk bij uitstek mooi? Het zal u wellicht verbazen: het weer. Althans, afgaande op de gegevens van het Webcorpus dat u via PaQu kunt bevragen, zie <https://paqu.let.rug.nl:8068/> en het Lassy Groot-corpus (een corpus van krantenteksten). Je kunt daar zoeken op zelfstandige naamwoorden met de attributieve bepaling *mooie*. Het resultaat (ik geef alleen de top-10):

Tabel 1: *mooi(e) + N*

Webcorpus	Lassy Groot
118× weer	1511× weer
75× dingen	542× dingen
69× dag	493× voorbeeld
68× moment	457× momenten
44× woorden	415× plekjes
42× foto	385× herinneringen
37× momenten	373× voetbal
36× club	363× moment
34× kans	352× plaats
32× vrouw	318× vrouw

Kijken we naar de tegenpool van *mooi*, te weten *lelijk*, dan vallen een paar dingen op. Ook nu geef ik een top-10. Eigenlijk zouden de aantallen genormaliseerd moeten worden door ze te delen door de algemene frequentie van de betrokken zelfstandige naamwoorden, maar deze nadere verfijning laat ik gemakshalve achterwege.

Tabel 2: *lelijk(e) + N*

Webcorpus	Lassy Groot
7× val	133× huis
6× vrouw	128× eendje
4× dingen	74× dingen
4× gebouwen	64× streep
4× groenten	41× woord
4× hond	27× mensen
4× man	25× gebouw
4× plekken	25× val
3× eend	20× plekken
3× eendje	17× gebouwen

Het eerste dat zou moeten opvallen bij *lelijk* is de lage frequentie. Het meest gebruikte zelfstandige naamwoord komt maar 7 respectievelijk 133 keer voor. Bij *mooi* zijn de aantallen steeds meer dan 10x zo hoog. En het corpus is niet klein: er zitten, opnieuw volgens PaQu (ik heb het niet nageteld) 8.794.157 zelfstandige naamwoorden in. Dit is een mooi voorbeeld van het Polyanna-effect (Boucher & Osgood 1969, Matlin & Stang 1978, Matlin 2019), dat ook wel bekend staat als 'positivity bias', en effect heeft op geheugen, maar ook op taalgebruik: we gebruiken vaker een positieve term dan zijn negatieve tegenhanger. De naam is afkomstig van een boek, in 1960 verfilmd door Disney, over een meisje, Polyanna, dat overal het goede en positieve in wil zien en in alles iets zoekt om blij over te zijn. Uiteindelijk blijkt dan iedereen daarvan op te knappen.

Het tweede dat opvalt, is een bijzonder gebruik dat opduikt bij de combinatie *lelijke val*. Een lelijke val is niet zozeer een val die vanuit esthetisch oogpunt onder de maat is, maar een val met vervelende gevolgen: pijn, of zelfs een verwonding. In dit gebruik is *lelijk* niet een tegenpool van *mooi*. Dit *lelijk* ken ik nog van vroeger, als mijn moeder me (natuurlijk een doodenkele keer) een 'lelijke deugniet' noemde. Ik vroeg me toen al af waarom deugnieten altijd lelijk moesten zijn. Mocht u zich dat ook afvragen, dan kan een blik in het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) opheldering geven. *Lelijk* is namelijk afkomstig van *ledelijk*, zelf een afleiding van *leed*. Als eerste betekenissen geeft het WNT: 'treurig, naar, akelig.' Ik was dus een akelige deugniet, en dat kan wel kloppen. Daarnaast betekent het ook *hinderlijk*, *ongunstig*, zoals bij een *lelijke hoest* of een *lelijke val*. Verder ook in ethische zin: *gemeen*, *laag*, *zondig*, *schandelijk*. Het WNT geeft onder andere als voorbeeld:

Omtrent ten 8 ueren geschiede alhier een leelijcke moort door een
Mardijcker begaen aen een Maleijer, veroersaect soo geloof wert door
jalousie

Combinaties als *lelijke hoest* zijn nog gangbaar, maar *lelijke moord* klinkt een tikje vreemd. Ook het zelfstandige naamwoord *streep* staat vrij hoog in de top-tien vanwege de vaste combinatie *lelijke streep door de rekening*. Pas bij betekenis 11 begint in het WNT de esthetische interpretatie: *een lelijk gezicht*, *een lelijke persoon*, *een lelijke koe*, *een lelijk handschrift*. Helemaal aan het eind merkt het WNT op dat *lelijk* soms ook een bijwoord van wijze en van graad is. Iemand die lelijk zingt doet dat op een wijze die esthetisch niet voldoet, terwijl iemand die zich lelijk heeft vergist een ernstige vergissing heeft begaan. Het gaat dan om de graad of mate van de vergissing, niet om de wijze waarop de vergissing is gemaakt. Het WNT merkt het volgende op:

Leelijk, dat vaak verbonden wordt met ww. die zelf reeds iets ongunstigs uitdrukken, kan, doordat men de ongunstige bet. vooral in het ww. voelt, soms verzwakken tot een bijw. van graad in den zin van: in hooge mate. Verg. de beteekenisontwikkeling van *zeer*, *erg* en vooral *mooi* (zie ald. de bet. II, 3)).

Het idee van een oorspronkelijke betekenis die ‘verzwakt’ tot een graadbetekenis wordt in de literatuur ook wel aangeduid als ‘semantic bleaching’ en blijkt bij het ontstaan van bijwoorden van graad in het algemeen een belangrijke rol te spelen (Klein 1998). Omdat dit artikel niet alleen *lelijk* tot onderwerp heeft, maar ook *mooi* (en *knap*) zullen we meteen ook de bovengenoemde betekenis II,3 van *mooi* erbij pakken. Het lijkt er inderdaad op dat de gemodificeerde elementen een ongunstige betekenis hebben. Ik citeer:

Evenals *aardig* wordt ook *mooi* een bijw. van graad, waarbij het begrip gunstig vaak geheel is verdwenen.

Des morgens ... begonstet moy op te coelen [1600].

Beslikte Swaentje word mooi grof [1715]

Het is ook met al dat kijken al mooi laat geworden [1809].

Dat de oude Heer ... mooitjes nieuwsgierig geweest is [1806].

Wij zijn mooi angstig geweest [1865].

Ik geloof, dat ons bier mooi aan 't minderen is [1865]

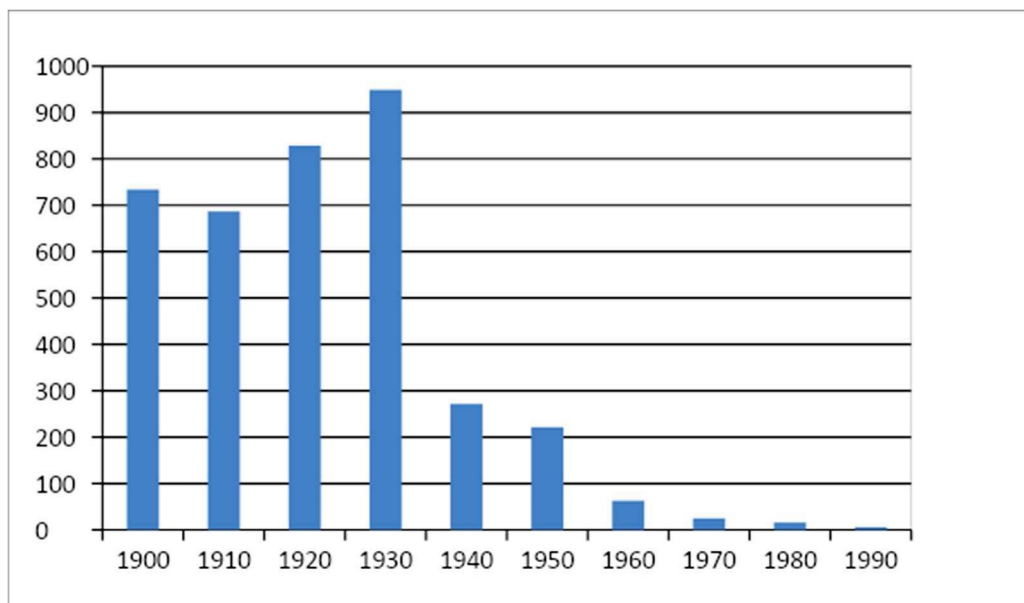
Ik (was) mooi op weg om een dronkaard te worden [1881]

Het WNT geeft ook de vindplaatsen, maar die laat ik hier achterwege omdat ze eenvoudig online te vinden zijn via de webversie van het WNT, zie <https://gtb.ivdnt.org/search/>

Misschien heeft *mooi* wel last van *knap*, dat eveneens adjectieven en werkwoorden met een negatieve bijklank modificeert en dan fungeert als een bijwoord van graad (zie Hoeksema 2022). Verder valt op dat zoals *mooi* een variant *mooitjes* heeft, er naast *knap* een enkele maal de variant *knapjes* zijn opwachting maakt. Vergelijk:

1. a. Dan moet je toch knap onnozel wezen. (Simon Carmiggelt, Duiven melken & Alle orgels slapen, p 114)
- b. Hij zag er knap verwaarloosd uit (Maj Sjöwall en Per Wahlöö, De politie-moordenaar, p. 82)
- c. Het begint mij knapjes te vervelen, dit gedraai van of met Zijlstra (E. du Perron, in Menno ter Braak/E. du Perron, Briefwisseling 1930-1940, deel I, p. 291)

De krantensite Delpher (die gescande kranten bevat tot en met medio jaren 1990) laat duidelijk zien dat *knapjes*, na een piek in de jaren 1930, sterk afneemt in frequentie en nu als ouderwets en amper nog gangbaar moet worden gezien (opnieuw een caveat: de aantallen zijn niet genormaliseerd, dus schommelingen in aantal en dikte van de kranten zijn niet verdisconteerd; niettemin zijn de trends robuust genoeg om er zeker van te zijn dat ze niet helemaal zullen verdwijnen na normalisatie).

Figuur 1: Neergang van *knapjes* in Delpher

Terug naar *mooi*. Gebruik van dit woord als bijwoord van graad lijkt inmiddels niet meer zo gangbaar. De reeks *werd mooi laat* vond ik maar 4 keer in Delpher, allemaal voor 1940. Kijken we wat breder, naar de reeks *mooi laat*, dan vinden we veel meer, maar dat blijkt grotendeels om iets anders te gaan, bijv. dat Johan Cruyff Ajax *mooi laat* voetballen. Overigens is er inmiddels wel een ander gebruik van *mooi* te melden, als een oordeelspartikel:

2.
 - a. Dat feest gaat mooi niet door.
 - b. Je blijft maar mooi thuis, met die hoest.
 - c. We stonden mooi voor lul.
 - d. De Groninger groep dJinn heeft zich de afgelopen anderhalf jaar verre gehouden van de “mainstream” in de ontwikkelingen van de lokale popmuziek, maar is er desalniettemin maar mooi in geslaagd een langspeelplaat uit te brengen. (Nieuwsblad van het Noorden, 1-11-1979)

Dit gebruik lijkt wel wat op dat in de voorbeelden uit het WNT, maar er zijn toch ook verschillen. Vooral een parafraze met gewone graadaanduiders lijkt in het algemeen niet mogelijk. Vergelijk de volgende varianten op 2a-b:

3.
 - a. #Het feest gaat heel erg niet door.
 - b. #Je blijft maar heel erg thuis, met die hoest.

Verder acht ik ook zinnen als de volgende mogelijk:

4. We stonden mooi een tikje voor lul.

Als *mooi* hier een versterkend bijwoord zou zijn, zou afzwakking met *een tikje* niet mogelijk moeten zijn, zoals je ook niet heel erg een tikje bang kunt zijn.

2. Semantische harmonie en disharmonie

2.1. Semantische harmonie

Sommige bijwoorden van graad hebben een positief te evalueren basisbetekenis, en laten zich alleen verbinden met woorden die eveneens een dergelijke positieve betekenis hebben. Hoeksema (2022) noemt in dit verband *fantastisch*. Een film kan *fantastisch mooi* zijn, niet *fantastisch saai*. Een maaltijd is *fantastisch lekker*, maar niet *fantastisch onsmakelijk* of *fantastisch gewoontjes*. (Vergelijkbare uitdrukkingen zijn *betoverend*, *toverachtig*, *aanbiddelijk*, *fenomenaal* en *oogverblindend*). De relatie tussen *fantastisch* en *mooi* of *fantastisch* en *lekker* kunnen we karakteriseren als een vorm van semantisch congruentie of harmonie: positief congrueert met positief. Positief en negatief moeten we hierbij opvatten als evaluatieve kwalificaties, en deze moeten niet verward worden met morfologische negatie. Vaak komen die twee noties overeen, zoals bij *vriendelijk-onvriendelijk*, waar *onvriendelijk* formeel gemarkeerd is als negatieve vorm door middel van het prefix *on-* terwijl het ook een negatieve evaluatie behelst. Maar bij een antoniemenpaar als *schuldig-onschuldig* lopen de twee noties uiteen: *schuldig* is het negatief te evalueren element, en *onschuldig* is de positieve tegenhanger, maar morfologisch gezien is het precies andersom. Bij een paar als *weigeren-accepteren* hebben we te maken met een antonymie-relatie, waarbij *weigeren* het negatieve element is en *accepteren* het positieve, zonder dat er sprake is van morfologisch gemarkeerde ontkenning. We moeten *weigeren* als negatief zien omdat het negatief-polaire uitdrukkingen mogelijk maakt in zijn complement (Hoeksema & Klein 1995), in tegenstelling tot *accepteren*, vergelijk:

5. a. Ze weigerden ook maar een vinger uit te steken.
- b. *Ze accepteerden het ook maar een vinger uit te steken.

Dit heeft te maken met het feit dat *weigeren* een neerwaarts dalende functor is (in de zin van Ladusaw 1979, Zwarts 1986, namelijk een gevolgtrekking van een algemener predicaat naar een specifiekere predicaat mogelijk makend): iemand die weigert een muziekstuk te spelen zal impliciet ook weigeren een stuk van Mozart te spelen. Andersom geldt niet dat iemand die geaccepteerd heeft een muziekstuk te spelen ook accepteert om iets van Mozart te spelen.

In evaluatieve zin zijn de twee werkwoorden geen van beiden eenduidig negatief of positief. Iets weigeren of aanvaarden kan een goede zaak zijn of een kwalijke zaak, afhankelijk van ons oordeel over wat er geweigerd, respectievelijk aanvaard wordt. We zullen bij dergelijke werkwoorden dus niet verwachten dat er sprake is van semantische harmonie à la *oogverblindend mooi* of *fantastisch lekker*. Wel zijn er bepalingen die juist selecteren op de soort van negatieve eigenschappen in logische

zin, zoals *ten enenmale* (Hof 2011), dat als absoluut bijwoord van graad momenteel uitsluitend te vinden is als bepaling bij negatieve predicaten: *iets ten enenmale weigeren, van de hand wijzen, oneens zijn*. Je kunt dus iets ten enenmale van de hand wijzen, maar niet ten enenmale accepteren. Enigszins vergelijkbaar met *ten enenmale* zijn de eveneens absolute bijwoorden *glad* (*je zit er glad naast, ik was het glad vergeten, dat was glad verkeerd*) en *faliekant* (*het is faliekant mislukt, we zijn faliekant tegen*).

Laten we nu eens kijken waar semantische harmonie bij *betoverend* op neer komt, aan de hand van een klein sample van 25 voorkomens:

Tabel 3: combinaties met *betoverend*

Adjectief	N	score
mooi	16	6,13
schoon	3	5,50
lief	2	6,25
charmant	1	6,02
elegant	1	-
fraai	1	5,41
knap	1	5,97
Totaal	25	100

Het gaat steeds om esthetische oordelen, van uiterlijk, maar ook van muziek, landschappen e.d., met een positief karakter. Men zoekt tevergeefs naar *betoverend stug, betoverend onsmakelijk, betoverend afstotelijk*. *Betoverend lelijk* komt eenmalig voor in Delpher, ter aanduiding van de Italiaanse acteur/regisseur Roberto Benigni, die net zo ‘betoverend lelijk’ als Woody Allen zou zijn (De Volkskrant 3-2-1987). Hier is m.i. niet sprake van een versterkend effect, maar van een wijze-lezing: *lelijk op een manier die nochtans betoverend is*.

Niet alleen de adjectieven in Tabel 3 hebben een positieve lading, hetzelfde geldt voor het bijwoord *betoverend*. Ook als adjectief geeft het een sterk positief oordeel: *betoverende muziek* of een *betoverende film* zijn 5-sterren beoordelingen.

De adjectieven in Tabel 3 zijn op te zoeken in de dataset bij Moors et al. (2013), zie <http://crr.ugent.be/archives/878>. Daar worden scores gegeven voor *Valence*, oftewel evaluatie, op een zevenpuntsschaal, met 1 voor zeer negatieve beoordeling en 7 voor maximaal positief. De gemiddelde score per adjectief voor de combinaties met *betoverend* staat in de laatste kolom van Tabel 3. Wie meer wil weten of de standaarddeviatie per adjectief wil opzoeken kan de dataset online vinden. Helaas staat *betoverend* net als *elegant* niet in de dataset die oordelen bevat over 4300 woorden.

Het bovenstaande doet vermoeden dat er ook een vorm van harmonie is tussen inherent negatieve uitdrukkingen. En inderdaad zijn er dergelijke uitdrukkingen te vinden. Neem *hopeloos*. Je kunt hopeloos in de war zijn, maar niet een hopeloos helder moment hebben. Uit een verzameling van 204 voorkomens van adverbiaal

gebruikt *hopeloos* heb ik de meest gebruikte combinaties gelicht. Het resultaat is te vinden in Tabel 4.

Tabel 4: combinaties met *hopeloos*

ouderwets	12
falen	11
slecht	10
verouderd	8
uit de tijd	6
uit vorm	6
vastlopen	6
achterlopen	6
achter de feiten aanlopen	4
achterhaald	4
tekort schieten	4
verward	4
beroerd	3
door de mand vallen	3
in de war raken	3
in het slop raken/zitten	3
ingewikkeld	3
klem zitten	3
misgaan	3
mislukken	3
naïef	3
onderaan bungelen	3
ontoereikend	3
tekortschieten	3
uit de hand lopen	3
verdwalen	3
verknallen	3

Ook de uitdrukkingen lager op de frequentielijst zijn allemaal negatief. Een hoog frequentie combinatie is weggelaten uit de tabel: *hopeloos verliefd*. Verliefdheid lijkt een *positief* te waarderen emotie, maar wie wel eens hopeloos verliefd was, weet dat verliefdheid niet uitsluitend iets positiefs is. Het is hier weggelaten omdat *hopeloos* in deze combinatie beschouwd moet worden als een bijwoord van *wijze*, want iemand die hopeloos verliefd is kunnen we beschouwen als verliefd zonder hoop, niet per se als 'in hoge mate verliefd.'

Een *Engels* bijwoord dat zich goed hiermee laat vergelijken is *sorely*. Als we de meest gebruikelijke woorden bekijken in combinaties van *sorely* met een adjectief, dan krijgen we een lijstje dat veel weg heeft van de die in Tabel 4. De volgende tabel (Tabel

5) geeft materiaal uit COCA, het Corpus of Contemporary American English (Davies 2010, cf. <https://www.english-corpora.org/coca/>). Ook werkwoorden met de bepaling *sorely* hebben een negatieve connotatie: *you will be sorely missed, evidence was sorely lacking, we sorely need your help*. In het Nederlands en Duits hebben de cognaten van *sore*, respectievelijk *zeer* en *sehr*, zich ontwikkeld tot meer algemene bijwoorden van graad. Ze vormen daarmee een mooi voorbeeld van het al even genoemde verschijnsel van *semantic bleaching*, waarbij de lexicale betekenis plaats maakt voor een abstractere graadlezing.

Tabel 5: *Sorely + Adjective in COCA*

1	disappointed	125
2	inadequate	7
3	deficient	6
4	afraid	4
5	underrepresented	4
6	wrong	3
7	underfunded	3
8	missing	3
9	misguided	3
10	embarrassed	3
11	devoid	2
12	absent	2
13	outdated	2
14	tried	2
15	underrated	2

Andere Engelse uitdrukkingen met een distributie als *sorely* zijn *wretchedly* en tot op zekere hoogte *desperately* (al kun je ook *desperately in love* zijn, naast *desperately poor*, of *desperately fragile*). Overigens wijst Stoffel (1901: 125) erop, dat liefde gezien kan worden als een soort ziekte, getuige ook *to fall sick, to fall ill, to fall in love*. Inderdaad heeft 'vallen' vaak een negatieve connotatie en wordt het nogal eens als metafoor voor een negatieve ontwikkeling gebruikt (het hoort tot de categorie van oriëntatiemetaforen in Lakoff & Johnson 1980).

Ook het Nederlandse bijwoord *lelijk*, in zijn gebruik als bijwoord van graad, vertoont heel duidelijk semantische congruentie. Waar het dat niet doet, bijvoorbeeld in *Willem zingt lelijk* (*zingen* is niet inherent negatief) hebben we niet te maken met een gebruik als bijwoord van graad, maar als bijwoord van wijze. Voor het graadgebruik maak ik gebruik van een verzameling van 220 voorkomens, het merendeel afkomstig uit kranten, via de website Delpher.nl. Ik zal beginnen met een paar voorbeelden:

6. De hervormde zending zit financieel lelijk in de puree. (Trouw 24-11-1988)
7. Van de topploegen in de eerste divisie ging behalve FC Groningen ook Eindhoven lelijk in de fout (Nieuwsblad van het Noorden 17-9-1979)
8. Toch kunnen het gebrek aan grondige restauratiekennis samen met een te krap budget Suriname lelijk opbreken. (De Volkskrant 3-2-1993)
9. Maar wie denkt daarmee op een snelle manier geld te verdienen, zit er lelijk naast. (Dagblad van het Noorden, 21-9-2002)
10. Paul Kuipers van de PvdA schrijft dat de SP lelijk door de mand is gevallen bij het referendum (Trouw 25-6-2005)
11. Gelet op Trumps pleidooi voor het registreren en weren van moslims zouden dan veel oprechte conservatieven in de Republikeinse partij lelijk op hun neus kijken. (De Telegraaf, 12-12-2015)
12. De koning zat er lelijk mee in zijn maag (Luc Panhuysen, Oranje tegen de Zonnekoning, Amsterdam, 2016)

De gemodificeerde elementen uit de meest frequente combinaties in de collectie staan in Tabel 6:

Tabel 6: Gangbare combinaties met graadaanduidend *lelijk*

tegenvallen	14
opbreken	13
zich vergissen	11
in de steek laten	9
het laten afweten	7
in de knoei zitten	6
op zijn neus kijken	6
zich vergalopperen	5
door de mand vallen	5
huishouden	4
in de fout gaan	4
op de koffie komen	4
in de nesten zitten	3
in de weg staan	3
in het gedrang komen	3
In het nauw raken/zitten	3
in zijn maag zitten	3
koud	3
parten spelen	3
ten val komen	3
zich in de kaart laten kijken	3
zich verkijken op	3

Afgezien van *koud* zijn alle woorden of uitdrukkingen die met *lelijk* combineren werkwoorden of werkwoordelijke uitdrukkingen. Ook lager in de rangorde, bij combinaties die minder dan 3 keer voorkomen, doet zich dit beeld voor. Semantisch gezien valt op dat het voornamelijk gaat om uitdrukkingen die toestanden aanduiden die iemand overkomen, of althans niet opzettelijk door het subject van de zin zijn veroorzaakt. Het subject is dan ook meestal een *experiencer* of thema, zelden een agens. Negatief te kwalificeren werkwoorden die handelingen aanduiden als *martelen*, *bestelen*, *bedreigen*, *in gevaar brengen* e.d. lijken minder geschikt te zijn voor modificatie door *lelijk*, hoe lelijk en kwalijk dergelijke handelingen ook zijn. Hetzelfde geldt voor *honen*, *uitlachen*, *discrimineren*, *bespotten*.

Een mogelijke uitzondering is *bedriegen*. *Je hebt me lelijk bedrogen* is een acceptabele zin, en vergelijkbare gevallen zijn geattesteerd in mijn materiaal. Ook synoniemen als *bij de neus nemen* of *voor de gek houden* horen bij de uitzonderingen, getuige een voorbeeld als *je hebt me lelijk bij de neus genomen*. De status van *bedriegen* is interessant. Je zou kunnen zeggen dat het geen normaal agentief werkwoord is. Als iemand mij bedriegt, dan vereist dat (1) dat die persoon liegt, of misleidende informatie geeft (een opzettelijke handeling) en (2) dat ik dat geloof (dit heeft de liegende instantie niet in de hand). *Bedriegen* is dus, als ik dat goed zie, succesvol liegen. In ieder geval kunnen we constateren dat een negatieve connotatie voor combinaties met graderend *lelijk* een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde is.

Een uitdrukking die als bijwoord van graad nogal wat gemeen heeft met *lelijk* is *vies*. Iets minder frequent dan *lelijk*, levert het dan ook een kleinere dataset op. In mijn materiaal gaat het om 78 voorkomens (zie Tabel 7). Ze hebben allemaal een evident negatief karakter, met uitzondering van *er..bij* dat enige toelichting vergt.

Tabel 7: Combinaties met vies

tegenvallen	56
in de steek laten	5
de sigaar	3
intippelen	3
belazerd	2
de lul	2
er .. bij	2
beetnemen	1
de pineut	1
intuinen	1
op zijn neus kijken	1
zeer doen	1

Het gaat hier niet om *er..bij* als in de zin *Ik stond er lachend bij* of *Ik kan er moeilijk bij*, maar om het gebruik als in (13):

13. Als de politie er achter komt voor ik het heb aangegeven ben ik er vies bij!
(Erle Stanley Gardner, Het geheim van de twee zusjes, p. 166)

Dit gebruik van *er..bij* is om meer redenen opmerkelijk. Gewone bijwoorden van graad lijken niet combineerbaar:

14. Jullie zijn er **zeer/*erg/*enorm/*geweldig/*danig* bij.

Wel is dan weer een zin als (15) met een versterkend bijwoord *gloeiend* mogelijk:

15. Jullie zijn er *gloeiend* bij.

Versterkend gebruik van *gloeiend*, naast de voor de hand liggende combinatie *gloeiend heet*, betreft vooral negatieve uitdrukking: *gloeiend de pest hebben aan, misgaan, uit de hand lopen*. Maar ook: *het gloeiend eens/oneens zijn*.

In tegenstelling tot Tabel 6, die alleen de voorkomens met *lelijk* die 3x of vaker voorkomen laat zien, heb ik in Tabel 7 alles getoond. Dat de lijst met gemodificeerde elementen kleiner is hoeft niet te verbazen als *vies* minder gebruikelijk is als bijwoord van graad. Wel opmerkelijk is dat het hier gaat om één hoogfrequente combinatie, plus wat klein grut eromheen. Bij *lelijk* steekt geen enkel werkwoord of adjectief er bovenuit, zeker als we rekening zouden houden met de algemene frequentie van deze woorden. (Dat *tegenvallen* meer voorkomt dan *zich vergalopperen* in combinaties met *lelijk* behoeft dan ook geen nadere verklaring: *tegenvallen* is sowieso meer gebruikelijk.)

2.2. Semantische disharmonie

Naast harmonie lijkt disharmonie een geschikte term. Wel moet ik erop wijzen dat ik hem niet zozeer gebruik om een gebrek aan harmonie aan te duiden, maar een combinatie van ongelijksoortige onderdelen: een positief te waarderen bijwoord en een negatief te waarderen adjectief. Ik heb hierboven al eens gewezen op *knap* en *mooi* als bijwoorden van graad. Bij *knap* zijn de gemodificeerde elementen inherent negatief van aard. Nemen we eens het tweetal *waardevol-waardeloos*, dan vinden we in Delpher 114x *knap waardeloos* en 4x *knap waardevol*. Het loont om die laatste vier gevallen nog eens na te lopen. Ik geef er een, de rest is vergelijkbaar:

16. Een zeer knap, waardevol boek voor volwassenen. (Trouw, 3-1-1959)

De komma is hier cruciaal: *knap* is geen bijwoord, maar een adjectief. In mijn materiaal zitten enkele honderden voorkomens van *knap* die wél als adverbiale graadaanduiders kunnen worden beschouwd. De meest gebruikte combinaties staan in Tabel 8. Ter vergelijking heb ik ook de tien meest gebruikte combinaties erbij gezet van *goed* als bijwoord van graad. Vergelijk:

17. Ik ben dat gezever goed beu.

Tabel 8: *Knap* en *goed* als bijwoorden van graad

Met KNAP	N	Met GOED	
lastig	31	mis	30
zenuwachtig	10	fout	13
ingewikkeld	6	zat	7
tegevallen	6	beu	5
vervelen	6	nijdig	4
waardeloos	6	beroerd	4
beroerd	5	ernaast zitten	3
lang	5	waardeloos	3
lullig	4	boos	2
onrustig	4	de pest in hebben	2

Hoewel *knap* en *goed* allebei heel duidelijk met negatieve uitdrukkingen combineren, zijn er ook grote verschillen. Alleen *waardeloos* komt in beide kolommen voor. Ik moet verder melden dat ik alle modale uitdrukkingen met *goed*, zoals *goed mogelijk*, *goed denkbaar*, *goed in staat zijn* e.d. verwijderd heb, omdat ik die beschouw als een aparte categorie, met eigenschappen die uniek zijn voor modale uitdrukkingen (zie Hoeksema 2011 voor discussie). De vrij subtiele verschillen tussen *knap* en *goed* zijn tamelijk lastig te leren, zo bleek uit een onderzoek van Ten Have en Hoeksema (2015). Leerlingen van diverse klassen van een middelbare school (brugklas, Havo-4, VWO-4) kregen een forced-choice toets met steeds de keuze tussen twee bijwoorden van graad. Enkele van de zinnen waar een keuze moest worden gedaan waren:

18. Dat hebben jullie dan *knap/goed* mis.

19. Het spel van Feyenoord was *knap/goed* waardeloos

De resultaten waren als volgt: brugklassers en Havo-4 hadden een voorkeur voor *goed* in beide gevallen, zij het iets sterker bij de zin met *mis*. Alleen de leerlingen van VWO-4 lieten een voorkeur zien voor *goed* bij *mis* en voor *knap* bij *waardeloos*. Daarmee sloten hun voorkeuren beter aan bij het algemene taalgebruik dan die van de andere klassen. Nog meer problemen bleken de leerlingen te hebben met het disharmonische gebruik van *rijkkelijk*, zoals in *jullie komen daar rijkkelijk laat mee aan of de stukken dienaangaande zijn rijkkelijk vaag*. Ook hier is steeds sprake van een negatieve bijklank, maar de leerlingen maakten het onderscheid tussen *rijkkelijk laat* en **rijkkelijk op tijd* niet.

Naast *rijkkelijk*, *goed* en *knap* zijn er nog meer gevallen van semantische disharmonie aan te wijzen in het Nederlands. Ik zal ze niet allemaal opsommen, maar volsta hier met één aanvullend voorbeeld, *grandioos*. Enkele voorbeelden:

20. Dat streven is echter grandioos mislukt. (Het vrije volk, 1 juli 1955)
21. Europa mist grandioos de boot. (Nieuwsblad van het Noorden, 21-12-1983)
22. Die klootzak in Queens had hem grandioos verneukt. (Carl Hiaasen, Hardleers)
23. Wordt de faculteit niet grandioos voor het lapje gehouden? (Mare, 13-6-2002)
24. Maandag zijn de aandelenkoersen wederom wereldwijd grandioos onderuit gegaan. (De Groene Amsterdammer, 10-10-2008, 9)

Opnieuw een bonte verzameling van uitdrukkingen, ditmaal vooral werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen. Een zin als **die film is grandioos waardeloos* lijkt me niet goed mogelijk, maar *die film zuigt grandioos* moet kunnen.

2.3. De oorsprong van disharmonie: een hypothese

Bij combinaties als *grandioos de mist in gaan* lijkt het zeer waarschijnlijk dat de herkomst gezocht moet worden in ironisch taalgebruik. Het wordt dan een vorm van conventionele ironie. Dat verklaart enkele belangrijke eigenschappen. Allereerst de semantische disharmonie, omdat kenmerkend voor ironie semantische omkering is. *Grandioos de mist in gaan* is helemaal niet grandioos, *goed fout zitten* is allesbehalve goed, en *knap lastig zijn* is niet bepaald knap. Daarnaast is er een ontbrekend type van disharmonie dat we nog niet aan de orde hebben gesteld.

*Het *Neg Pos-probleem*

We hebben gevallen gezien van Pos Neg, waarbij Pos een positief te evalueren bijwoord van graad is en Neg een negatief te evalueren adjectief of werkwoord (“goed fout”), van Pos Pos (“fantastisch lekker”) en van Neg Neg (“vies tegenvallen”). Wat ontbreekt zijn duidelijke gevallen van Neg Pos, waarbij Neg positief te evalueren is, evenals Pos. *Je zit goed fout* heeft geen tegenhanger *Je zit fout goed* met als betekenis *Je zit heel goed*.

Het *Neg Pos-probleem zou wel eens verklaard kunnen worden als een bijkomstige eigenschap van ironie. Ironie is vaak asymmetrisch: *Wat een genie!* kan gezegd worden van Einstein, maar ook van een evident uilskuiken, maar *Wat een oen!* laat niet gemakkelijk een ironische lezing toe waarbij het gezegd wordt van een bewonderd genie. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor een uitroep als *Fraai is dat!* Dit is een stereotiepe ironische uitroep, terwijl *Lelijk is dat!* uitsluitend een letterlijke lezing heeft. Het is mogelijk om iets positiefs te impliceren via een ironische negatief geformuleerde mededeling, maar het omgekeerde is een stuk sneller te begrijpen (Kreuz & Link 2002) en komt naar mijn stellige indruk ook vaker voor. Dus *mooie boel* → *foute boel*, maar niet *foute boel* → *mooie boel*.

Het *Neg Pos-patroon vereist een negatief geëvalueerd bijwoord, dat door middel van ironie omslaat in zijn positieve tegenvoeter en dan in harmonie verkeert met het positieve gemodificeerde element. Mijn hypothese is dat dergelijke bijwoorden niet of moeilijk ontstaan uit ironie.

Hoe zit het dan met gevallen als *erg leuk*, *zeer gezellig*, of *ziek mooi*? *Erg* is als adjectief negatief evaluerend (*och, wat erg!*), *zeer* komt van een negatief woord (*de vinger op de zere plek leggen*) en *ziek*, het meeste recente van deze intensiveerders, is als adjectief ook negatief. In het geval van *ziek* kunnen we dat negatieve karakter, voor zover dat niet al vanzelf spreekt, nog nader onderstrepen door een geval van harmonie dat we nog niet besproken hebben: combinaties met *zwaar*. Die blijken ook vrijwel steevast negatief evaluerende adjectieven en werkwoordelijke uitdrukkingen te betreffen. Vaak voorkomende combinaties van *zwaar* met adjectieven (in het Lassy Groot Corpus) en hun frequenties, zoals gegeven door PaQu (Odijk et al. 2017) zijn: 295× *ziek*, 42× *depressief*, 41× *getraumatiseerd*, 34× *dronken*, 32× *gehandicapt*, 29× *gewond*, 29× *verslaafd*, 24× *hulpbehoevend*, 22× *verliesgevend*, 20× *beschonken*, 19× *omstreden*, 18× *dement*, 16× *ondervoed*, 13× *autistisch*, 13× *verkouden*. Kijken we naar werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen, dan springen uitdrukkingen als *zwaar in de knel zitten*, *zwaar teleurstellen*, *zwaar beschadigen* in het oog. Daarnaast zijn er ook minder eenduidig negatieve gevallen, zoals *zwaar katholiek*. Of *katholiek* een negatieve eigenschap is, zal afhangen van de beoordelaar. Wel lijkt de combinatie *zwaar katholiek* eerder in de mond genomen te worden door een buitenstaander dan door een kapelaan of bisschop. Die zullen hun parochianen liever aanduiden als *goed katholiek*. Iets vergelijkbaars valt op te merken over *zwaar gereformeerd*, *zwaar gelovig*, *zwaar in de Heer*.

Keren we terug naar *erg leuk*, *zeer gezellig*, *ziek mooi*. Tegenvoorbeelden tegen de observatie dat *Neg Pos niet bestaat? Welnee. Het gaat hier om uitdrukkingen die met alle soorten van adjectieven gecombineerd kunnen worden, of ze nu positief, negatief of neutraal zijn. Vergelijk: *erg slecht*, *erg goed*, *erg veel*; *zeer slecht*, *zeer goed*, *zeer veel*; of *ziek slecht*, *ziek goed*, *ziek veel*. Ik geef van *ziek* enkele internetvoorbeelden:

25. Je moet echt een ziek slechte persoonlijkheid hebben als je dit werk wil doen. (Twitter 28-2-2022)
26. Het meest toffe was dat je zelfs van de linksbuiten van Heracles een ziek goede speler kon maken (Twitter 13-3-2020)
27. Henk Kamp lijkt echt ziek veel op Beyoncé. (Twitter 9-12-2013)

Samenvattend: *Erg*, *zeer*, *ziek* hebben een negatief-evaluerende achtergrond maar hebben als bijwoord van graad geen beperkingen (hoewel *erg* en *zeer* wel een lichte voorkeur voor negatieve adjectieven blijven houden – cf. Visser & Hoeksema 2022). Ze zijn daarmee goede voorbeelden van volledig voltooide semantic bleaching (Traugott & Heine 1991, Klein 1998, Luo et al. 2019), maar niet van semantische harmonie, laat staan disharmonie.

3. Conclusies

Dit artikel behandelt semantische harmonie en disharmonie bij bijwoorden van graad. Deze harmonie is gestoeld op de evaluatieve dimensie van bepaler en bepaald element. Beide kunnen positief zijn (*fantastisch mooi*) of negatief (*hopeloos ouderwets, vies tegenvallen, lelijk op zijn neus kijken*). Disharmonie treedt op als een inherent positief woord een inherent negatief woord of uitdrukking versterkt:

28. a. Het is goed mis!
b. Dicky slalomde door de verdediging en schoot vervolgens grandioos naast.
c. De studenten waren knap vervelend.

Wat lijkt te ontbreken is het spiegelbeeld: een inherent negatief woord dat een positief woord vereist om een versterkende combinatie te vormen. Dit systematische gat heb ik trachten te verklaren uit de vermoedelijke herkomst van disharmonie uit ironisch taalgebruik. Ironie toont een zekere asymmetrie waarbij het gemakkelijker is iets negatiefs uit te drukken met positieve bewoordingen dan omgekeerd. Naast harmonische en disharmonische combinaties zijn er ook vele waar de evaluatie niet uitmaakt. Woorden als *erg, verschrikkelijk, enorm, ongelofelijk, bizar, hartstikke* laten zich even gemakkelijk met positieve als met negatieve uitdrukkingen combineren.

Verwijzingen

- Boucher, Jerry & Charles E. Osgood. 1969. The Pollyanna hypothesis. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour* 8, 1–8.
- Davies, Mark 2010. The Corpus of Contemporary American English as the first reliable monitor corpus of English. *Literary and linguistic computing*, 25(4), 447-464.
- Have, Erna ten & Jack Hoeksema. 2015. *Waanzinig goed of bar slecht? Bijwoorden van graad op de middelbare school*. Lezing Grote Taaldag 2015.
- Hoeksema, Jack. 2011. Bepalingen van graad bij modale uitdrukkingen. *Tabu* 39(3/4), 131-148.
- Hoeksema, Jack. 2022. Rillen van angst en blaken van zelfvertrouwen: Emotietermen in constructie met causatief van. *Nederlandse Taalkunde*, 27(1), 105-134.
- Hoeksema, Jack & Henny Klein. 1995. Negative Predicates and Their Arguments. *Linguistic Analysis* 25-3/4, 146–180.
- Hof, Melanie. 2011. *Ten enenmale: verandert ten enenmale*. Over de ontwikkelingsgang van *ten enenmale*. *Tabu* 39-1/2, 38-48.
- Klein, Henny. 1998. *Adverbs of degree in Dutch and related languages*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kreuz, Roger J., & Kristen E. Link. 2002. Asymmetries in the use of verbal irony. *Journal of Language and Social Psychology* 21-2, 127-143.

- Ladusaw, W.A. 1979. *Polarity Sensitivity as Inherent Scope Relations*. Proefschrift University of Texas at Austin.
- Lakoff, George & Mark Johnson. 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Luo, Yiwei, Dan Jurafsky & Beth Levin. 2019. From *insanely jealous* to *insanely delicious*: Computational models for the semantic bleaching of English intensifiers. *Proceedings of the 1st International Workshop on Computational Approaches to Historical Language Change*, 1-13.
- Matlin, Margaret W. 2019. Pollyanna Principle. In: *Cognitive Illusions: A Handbook on Fallacies and Biases in Thinking, Judgement and Memory*. Psychology Press, 267-284.
- Matlin, Margaret W. & David J. Stang. 1978. *The Pollyanna principle*. Cambridge, Mass: Shenkman.
- Moors, Agnes, Jan De Houwer, Dirk Hermans, Sabine Wanmaker, Kevin van Schie, Anna-Laura Van Harmelen, Maarten de Schryver, Jeffrey de Winne & Marc Brysbaert. 2013. Norms of valence, arousal, dominance, and age of acquisition for 4,300 Dutch words. *Behavioral Research Methods* 45, 169–177.
- Odijk, Jan, Gertjan van Noord, Peter Kleiweg, Erik Tjong Kim Sang & Arjan van Hessen. 2017. The parse and query (PaQu) application, in Jan Odijk & Arjan van Hessen, red., *Clarin in the Low Countries*, Ubiquity Press, London, 281-297.
- Stoffel, Cornelis. 1901. *Intensives and Down-toners. A study in English adverbs*. Heidelberg: Carl Winter.
- Traugott, Elizabeth C. & Berndt Heine. 1991. *Approaches to grammaticalization*. Volume 1. Amsterdam: John Benjamins.
- Visser, Lourens & Jack Hoeksema. 2022. Adverbs of degree in early Middle Dutch: Documentation and Development. *Nederlandse Taalkunde* 27(2), 198-228.
- Woordenboek der Nederlandsche taal* onder redactie van M. de Vries & L.A. te Winkel en vele anderen. 43 banden. 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1864-2001.
- Zwarts, Frans. 1986. *Categoriale grammatica en algebraïsche semantiek*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.